

NIZOMIY GANJAVIYNING “XAMSA” ASRIDAGI OBRAZLAR TAHLILI VA GENEZISI

Go‘zal Atabayeva,
Nizomiy nomidagi TDPU
dotsent.v.b., (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada Nizomiy Ganjaviyning “Xamsa” asridagi obrazlar tahlili va genezisi kompozitsion qurilishi, obraz yaratish mahorati, syujet va kompozitsiya butunligi xususiyatlari yoritilgan. Dostonlardagi ijtimoiy voqelikning tasvir jihatlari tahlilga olindi.

Kalit so‘zlar: So‘z san’ati, kompozitsiya, badiiy obraz, syujet, qahramon.

Annotation: In this article, the analysis and genesis of Nizami Ganjavi's images in the "Khamsa" century, compositional construction, skill of image creation, features of plot and compositional integrity are highlighted. Image aspects of social reality in the novel are analyzed.

Keyword Word: art, composition, artistic image, plot, hero

Аннотация: В статье описываются анализ и генезис изображений Низами Гянджеви в веке «Хамса», композиционное построение, мастерство создания образа, особенности сюжета и композиционной целостности. Анализируются имиджевые аспекты социальной реальности в романе.

Ключевое слово: Слово, композиция, художественный образ, сюжет, герой

Badiiy asarlar bilan tanishish, o‘rganish va tahlil qilishda asarlarni yaratilishiga sabab bo‘lgan manbalarni mohiyatini anglash asosiy omillardan biri hisoblanadi. Bu esa bir xalq adabiyotining boshqa bir xalq adabiyoti olamiga kirib borishidagi yana bir adabiy aloqa shakli. Adabiyot olamida boshqa millat adabiyotlarining ilg‘or tajribalariga tayanmagan holda rivojlanib, o‘z taraqqiyotining yuqori cho‘qqisiga ko‘tarilgan birorta ham adabiy asar mavjud emas. Jahondagi adabiy jarayon jumladan, qardosh ellarning adabiyoti bilan yaqindan tanishib keng qamrovli kitobxonlar uchun asrlar davomida qimmatini yo‘qotmaydigan buyuk asarlarning yaratilishi adabiyot tarixida isbotlangan hodisa.

Masalan, Nizomiy Ganjaviy, Xisrav Dehlaviy, Alisher Navoiyning «Xamsa» asarlari davrlararo davom etgan adabiy aloqalarning samarali natijasidir. Sharq mumtoz adabiyotida yaratilgan bu uchlikning “Xamsa”lari o‘rganilganda umumiy va hususiy jihatlari bilan farqlanadigan badiiy tahlil jarayonini yuzaga keltiradi. Ijtimoiy-tarixiy davr, tuzum, adabiy muhit, poetik ifodalar, milliy va ijodiy uslubga xos individuallik singari qator obyektiv va subyektiv sabablari bor.

«Xamsa» tarkibini tashkil etuvchi besh doston alohida janr, syujet, kompozitsiya, ritm (vazn) xususiyatlarini namoyon etishi, fabula tizimi, obrazlarning tarixiy, rivoiy, xalqona asoslari turli zamon va makonlarga tegishli bo‘lsa ham, toki yagona xronotop maydoni doirasida qaralmas ekan, ijodkor ilgari surmoqchi bo‘lgan badiiy konsepsiyaning tub mohiyatini anglash mumkin emas. “Xamsa”dagi Xisrav, Shirin, Majnun va Layli, Iskandar obrazlari va ularning tarixiy prototiplari mavjudligi yoki badiiy to‘qima ekanligi shular jumlasidandir. Ular orasidagi zamon munosabatlarini ham aniq belgilash mumkin emas. Chunki ularning ba’zilarida tarixiylik (xususan, Iskandar Zulqarnayn) xususiyati yetakchi bo‘lsa, boshqalarida rivoiylik, afsonaviylik (Xisrav, Majnun, Shirin, Layli va h.k.) xos. Xo‘sh, shunday ekan, «Xamsa» obrazlarini yagona tizim ostida uyg‘unlashtiruvchi, bir butun badiiy xronotop tarmoqlari sifatida namoyon etuvchi asos konsepsiya nimada? Biz qaysi nazariy kriteriyga ko‘ra, “Xamsa”da obrazlar tizimi, degan muammoni qo‘ya olamiz? Agar bu tizim mavjud bo‘lsa, qanday poetik strukturaga ega va uning asosida nima turibdi? Shunda biz Sharq-islom adabiyotiga xos poetik kriteriyning o‘ziga xosligi, xususan, “Xamsa” obrazlari tizimi, unga xos xronotop poetikasi haqida muayyan xulosalarga ega bo‘lishimiz mumkin. Sharq mumtoz dostonchiligi, xususan, “Xamsa” obrazlari bilan folklordagi obrazlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri genetik munosabatga ega. Shu nuqtayi nazardan, mazkur tizimning paydo bo‘lishi, tarixiy shakllanish bosqichlari, poetik vazifalarini to‘g‘ri belgilash uchun “oshiq”, “ma’shuqa”, “raqib”dan iborat uchlik obrazlar genezisi xususida muxtasar to‘xtalish zarurati bor.

Bir yoki bir necha obraz tabiati, ichki semantikasi, maqomi (darajasi), xususan, xronotopik shakli va ko‘lamini bevosita ishq belgilaydi. Sharq va o‘zbek mumtoz adabiyoti, islom tasavvufiy timsollar nazariyasiga oid manbalarda oshiq ishqning, ishq esa oshiqning fenomenal manbasi, quvvat zahirasi ekani qayd etiladi. Oshiqning mohiyati u hosil etgan ishq maqomi bilan belgilanadi. Oshiq atrofidagi barcha shaxs, narsa va hodisalar u erishgan maqom xronotopi doirasida mavjud bo‘ladi. Shunga ko‘ra oshiqning ma’shuqa tomon yo‘li har doim undagi ishq darajasi, holati va mezonlari bilan o‘lchanadi. Odatda ushbu xronotop shakllari syujet qurilishini tashkillovchi poetik komponent (motiv)lar hisoblanadi. Ammo ularning asl mohiyati syujetdan ko‘ra obraz tabiatini yoritishda yorqinroq ko‘rinadi. Aniqrog‘i, badiiy asar tarkibidagi har qanday obrazning «hayot yo‘li» shu xronotoplar oralab o‘tadi. Bu xronotop maydonlarida sinaladigan qahramon o‘zining kim ekani, qanday vazifa bilan dunyoga kelgani, nimalarga qodirligi va nimalarga loyqligini isbotlaydi. Umuman, “ilk uchrashuv”, “ayriliq”, “visol” xronotoplari uyg‘un holatda faqat oshiq-ma’shuqa-raqib yoki bosh qahramonni emas, asardagi bir butun obrazlar tizimini uyg‘un tahlil etish imkonini beradi. Hatto badiiy asardagi syujet, obraz, xarakter, portret, detal, uslub singari boshqa muhim komponentlar ham faqat uchrashuv

jarayonida (zidlash, qiyoslash, muloqot ko‘rinishida) o‘zini to‘la namoyon eta oladi. Xususan, muayyan dinamikadan kelib chiqadi. Dastlab u oddiy odamlar egallagan barcha ilmlarni egallaydi: o‘qish, yozish, hunar, harbiy ilm kabi. So‘ngra o‘z nomiga qilingan tilsim bo‘yicha harakatlanadi. Xusrav bosib o‘tadigan har bitta bosqich muayyan yo‘l, qahramonning hayotiy imkoniyatlarini ko‘rsatuvchi, kamchiliklarini bildiruvchi voqealar rivojidan iborat. Xusrav mana shunday sinov yo‘llarini bosib o‘tgandan keyingina yor jamolini ko‘rishga erishadi. Xusrav ijtimoiy hayotdagi insonlar kabi kamchiliklardan xoli bo‘lmagan qahramon. Yurt boshqarish, istaklariga doimo erishish, g‘alabalari uchun sevgan insonidan ham kecha oladigan ba’zi o‘rinlarda tuyg‘ulari haqida aniq mukammal “Ishq” deya atab bo‘lmaydigan sujetda harakatlanadigan qahramon. Qahramonlarini xarakterini namoyon etishda Ganjaviy “Xamsa” siga ta’sir etgan bir qator tarixiy yirik asarlar mavjud. Hayotiy insoniy ishq asar qahramonining yor visoliga yetishida asosiy omil bo‘la oladi. Shuning uchun bu yo‘lda chalkash, murakkab, tushunib bo‘lmaydigan jihatlar ko‘p emas. Negaki, bu yo‘lda inson tabiatidagi oliy va tuban sifatlar sinovdan o‘tadi. Bu esa obraz talqinida ayrim murakkabliklarni yuzaga keltiradi. Bunday oshiq – ma’shuqa – raqib tizimi ham, ayni sababdan, ikki qatlamli harakat trayektoriyasiga ega.

“Saddi Iskandariy” asari muallifning boshqa poemalari, xususan, muhabbat dotonlaridan farq qilishi bilan birga, hajm jihatdan eng katta asari hamdir. Shoir bu asarda ijtimoiy-siyosiy voqealarni falsafiy va badiiy lavhalar bilan yoritgan. Dostonda ilmiy-falsafiy mazmun yuksak badiiy forma bilan birga beriladi, bu yerda Nizomiy qalamining kuchi o‘zini ko‘rstadi. Iskandarning harbiy yurishlari, jahongirliги tasvirlansa. Dostonda keltirilishicha, Iskandar otasining taxtiga juda erta o‘tiradi. Ko‘p janglarda ishtirok etib, mohir sarkarda va adolatparvar shoh sifatida shuhrat qozonadi. Uzoq-yaqindagi hukmdorlar undan o‘z dushmanlarini yengish uchun yordam so‘ray boshlaydi. Iskandar tadbirkorlik bilan Chin va Hind mamlakatlarini yengadi, insoniyat osoyishtaligiga xavf yetkazayotgan “ya’juj-ma’jujlar” ustidan g‘alaba qozonadi. Iskandar donishmand shoh sifatida o‘z davrining faylasuflari bilan doimiy muloqotda bo‘ladi, ular bilan olamning ibtidosi, intihosi, mamlakatni boshqarish qonun-qoidalari, muvaffaqiyat va inqirozga sabab bo‘ladigan omillar haqida suhbatlashadi, o‘zining xatti-harakatlarini sarhisob qiladi. U qayerga borsa, dastlab davlat boshqaruv usuli, idora nizomlarining adolat talablariga qay darajada muvofiqligiga e’tibor qaratadi. Shoh-u gadoning so‘zlariga quloq tutadi, maslahat va tavsiyalar beradi. Umuman olganda, Nizomiy tasviridagi Iskandarning jahongirliги faqat kuch-qudrat emas, ilm-u donish, hikmat va aql jahongirliigidir.

Nizomiy Ganjaviy asrlaridagi obraz yaratish mahorati uning sharqona qarashlari, davr siyosiy-ijtimoiy muhitiga munosabati va ta’lim olgan muhitidan kelib

chiqqan holda xalq va millat manfaatlariga mos tarzda namoyon bo‘lgan. Sharq mumtoz adabiyotidagi folklorga munosabat an’anasi ham o‘ziga xos uslubiy mahorat bilan didaktik maqsadni birlashtirgan holda o‘z ifodasini topgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Болтабоев Ҳ. Наср ва услуб. –Т.: Фан, 1992. –Б.104.
2. Дўстмуҳаммад Х. Ижод – кўнгил мунавварлиги. – Т.: Mumtoz so‘z, 2011. – 316 б.
3. Atabayeva G.F. The sign content of “Ffu” novel // Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities, USA. 2022. – P.139-142. (Impact Factor - 8.0).
4. Atabayeva.G.F. “Humanism in the novel of A. Yakubov” актуальные проблемы тюркологии: россия и тюрко-мусульманский 2021 МИР
5. Йўлдош Қ, Йўлдош М. Бадиий таҳлил асослари. – Т.: Kamalak, 2016. – 464 б.
6. Йўлдошев Қ. Ёниқ сўз. – Тошкент.: Янги аср авлоди, 2006. – 546 б.
7. Pardaeva Nigora BILINGUALPOET – ANBAR OTIN. Актуальное в филологии. № 3 2021/6/11
8. Omanova M.A. Updating views on literary heroes and glory in the novels of the period of independence //Novateur publications JournalNX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal. Volume 6, ISSUE 10, Oct. 2020 - P 415-419. (Impact Factor – 7.223).
9. Omanova M.A., Якубов И.А. The place of traditional motives and symbols in the plot and composition of national novels // Journal of critical reviews. Malaysiya. 2020. - P. 2903-2910.
10. Kalandarova D. “Attitude to uzbek folklore in the research of karl reichl”. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal* 11.5 (2021): 500-503.
11. Kalandarova D. “Issues of Uzbek Folklore and its Research in Germany”. *Journal of Positive School Psychology* 6.9 (2022): 4395-4398.
12. M.N.Kadirova. The Need For Improving The Methodology Of Teaching Folklore. International Scientific-Online Conference: Intellectual Education technological Solutions And Innovative Digital Tools. Netherlands.
13. Mashkhura Kadirova. "The Need For Improving The Methodology Of Teaching Folklore In Distance Learning" Lecturer, Department of Uzbek language and literature of Tashkent State Pedagogical University named after Nizami, Uzbekistan,
14. Ўразбаева М. Аёл характери очишда бадиий нутқнинг ўрни. *GOLDEN BRAIN*. 2023, 193-199 б.

15. O‘razbayeva M. XX asr ozarbayjon adabiyotida Ganjaviy obrazi tasviri. Nizomiy Ganjaviy va xamsachilik an’anasi nomli ilmiy konferensiya materiallari to‘plami. – Toshkent. 2024 -yil.
16. Kahramanov, K. (2023). Naim Karimov Is A Literary Scholar, Scholar And Critic. *Rivista Italiana di Filosofia Analitica Junior*, 14(2), 135-141.
17. Urazbayeva, M., Feruza, B., Nigora, P., Go‘zal, A., & Mashhura, Q. (2023). Issues of Distribution of Bear Image in Uzbek Novels. *Journal of Advanced Zoology*, 2184-2192.
18. Achilov, N. K. (2022). The image of a historical person and its epical interpretation. *Open Access Repository*, 8(05), 126-132.
19. Achilov, N. (2022). EPIC KNOWLEDGE DECLINE AND FACTORS OF THE EMERGENCE OF FAKE EPOS. *Journal of Integrated Education and Research*, 1(2), 192-202.
20. <https://ojs.rmasav.com/index.php/ojs/article/view/163>